

Danilo Barjaktarević

Prilog proučavanju akcenatske sisteme kosovske govorne zone

I

Kosovska govorna zona geografski posmatrana, što čini dopunu jezičkom proučavanju, predstavlja celinu od 502 km², a graniči se planinama: sa severa ograncima Kopaonika i Rogozne, sa juga Skopskom Crnom Gorom, sa istoka Prapašnicom i Žegovcem i sa zapada Crnoljevom, Golešom i Čičavicom.

Jedan deo ove zone naziva se Malim Kosovom, što je u stvari kotlina Laba, a drugi pravim Kosovom, tj. prostor od Vučitrna do krajnje južne tačke okoline Uroševca¹. Oba dela danas imaju 500.200 stanovnika². Stanovništvo predstavlja mešavinu Srba i Šiptara, a po gradovima ima malo Turaka i nešto više Cigana.

U prošlosti u ovoj zoni nije bilo heterogenosti u etničkom pogledu, već je bila naseljena Srbima sem malog broja Vlaha³ i Arbanasa⁴ koji se spominju u starim srpskim spomenicima.

Vlasi kao etnička celina nisu se održali, već su srbizirani od VII—XIII veka (v. J. Erdeljanović, Cvijićev zbornik 1924, 268—371; A. Belić, Dijalekti istočne i južne Srbije LXXIII). Od XV veka na ovamo ova grupa se više ne spominje kao celina, sem ako se javlja kao infiltrat. Uglavnom stari romanski sloj na području srpskog je-

1 St. Stanojević, Narodna enciklopedija; dr. J. Dedijer, Nova Srbija, 1913; B. Nušić, Kosovo, opis zemlje i naroda, 1902.

2 Po podacima Statističkog zavoda AKMO od 1961. g. Iz tih podataka ne vidi se broj Srba i Šiptara.

3 St. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka knj. V. 568; Srpsko učeno društvo XII, 125, 129; Mon. serbica II; Spomenik SKA IV; MS 562; St. Novaković Zakonik Stefana Dušana cara srpskog, Beograd 1889, čl. 82; J. Šafarik, Glasnik XV;

4 St. Novaković, Dušanov Zakonik, čl. 82; SUD XII, 3, 55; J. Šafarik, Glasnik XV; St. Novaković, Zakonski spomenici V, 992; K. Jireček Die Romanen III 42.

zika i jezički je iščezao, ostavivši za sobom, razume se, izvesnih tragova a najviše u toponimima i oronimima. Arbanaški element je pojačan u toku nekoliko vekova i o tome će se napred govoriti.

Koliko je ova zona, posmatrana danas sa geografskog gledišta, činila celinu sa ostalim delovima današnjih novoštokavskih govora, ne može se reći, jer nema pisanih potvrda o tome. U tom pravcu može se govoriti samo o jednom njenom delu, tj. o onom koji se spominje u starim spomenicima gde se govori o državnim saborima, kao na pr. o onom u Svrčinu (nekadašnji grad kod današnje Sazlije) (v. D. Daničić, *Životi kraljeva*, 218—220).

Polazeći od tih momenata kao i od onih koje srećemo u spomenicima koji govore o saborima držanim u Metohiji, Rasu i drugde, može se reći da je ova zona jezički činila celinu sa drugim oblastima u kojima je upotrebljavan starosrpski (srpskoslovenski) jezik.

Odnos ove zone pak prema govornim današnjeg novoštokavskog tipa ne može se određivati, ako se uzme kao celina jer se u samoj njoj zapaža nekoliko varijanata. U daljoj prošlosti, isto tako, zbog nedostatka materijala, ne može se taj odnos određivati, zato što je diferenciranje među govornim tipovima izvršeno tek u vremenu od XIII—XVI veka⁵. Mora se spomenuti da je taj period veoma značajan za ovu zonu jer predstavlja prekretnicu u njenu jezičkom životu.

II

Dolazak Turaka u ovu zonu prouzrokovao je pomeranje stanovništva što je uslovalo i pojavu jezičkih inovacija. Ta pomeranja učinila su da se u njoj stvori rascep čije posledice su današnje postojanje dveju govornih zona: kosovske koja ide sa resavskom grupom govora i kosovske koja ide sa južnomoravskim govornim tipom. Pojam Kosova, u geografskom pogledu, objedinjuje ova dva jezički nejednaka dela. No, kada se govori o akcenatskoj sistem u kosovskoj govornoj zoni, ipak se ne može prenebreći geografski moment, jer se javljaju iste osobine počevši od njenog severnog pa do krajnjeg južnog dela (od Vučitrna do Uroševca kako je granica napred određena).

Uporedo sa ovim spomenuću još jedan značajan moment. Naime, uobičajen je u našoj jezičkoj nauci termin „kosovsko-resavski dijalekat” ili „kosovsko-resavski govori”. Ovaj termin svojim prvim delom „kosovsko” praktično ne znači mnogo jer geografski obuhvata

⁵ A. Belić, *Karta*, 7, 8.

vrlo mali deo Kosova. Konkretno, zahvata prostor između Čičavice i Laba (uzvodno od njegova ušća u Sitnicu) pa na sever dokle se Kosovo prostire — po najnovijim podacima koji se vide u dijalektološkoj karti P. Ivića (v. P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, N. Sad 1956). Ostali deo Kosova pripada južnomoravskom govornom tipu (po istim podacima). U vezi sa ovakvim stanjem postavlja se pitanje: Koliko je opravdan termin „kosovsko-resavski“?

Ne želeći da ulazim detaljnije u ovo pitanje sada, ističem da je njegovo rešenje nužno kao i još čitavog niza pitanja u našoj dijalektološkoj terminologiji.

Jezičke inovacije u ovoj zoni ne mogu se posmatrati bez uporednog posmatranja istorijskih činjenica koje su se u njoj zbile. Jedan od najkrupnijih momenata u životu nosilaca najstarijeg jezičkog sloja srpskog jezika ove zone predstavlja dolazak Turaka. Turska nasilja prisiljavala su Srbe da se sele ka Šumadiji ili krajevima koje je držala Austro-Ugarska. Talas ječeg iseljavanja, započet krajem XVI v., posle pobune Srba u okolini Peći (1594. g.) dobio je još šire razmere početkom XVII veka posle druge pobune Srba u okolini Peći (1609. g.). Pod rukovodstvom patrijarha Jovana ova pobuna se proširila na severnu Arbaniju, na Srbe oko Skadra i na Crnu Goru, ali je krvavo ugušena. Posledica toga bilo je intenzivnije seljenje Srba sa Kosova i iz Metohije⁶. Iseljavanje Srba iz ove zone dostiglo je kulminacionu tačku posle povlačenja austrijske vojske iz novoosvojenih krajeva 1689. g.⁷

Mešovita srpsko-arbanaška plemena koja su živela „između Skadra i Metohije“ iskoristila su novonastalu situaciju i krenula u dva pravca: jedna grupa išla je u pravcu kosovsko-metohijske kotline, a druga, prešavši Prokletije, sišla je na Ibar i Lim. Ogranci ove takozvane „malisorske“ migracione struje doprli su do iza Novog Pazara i pomešali sa islamiziranim Srbima⁸.

Spomenute seobe Srba izazvale su intenzivnije kretanje arbanaških plemena oko Drima „iz oblasti Maće i Lurije“ poznato pod „Dukađinskom strujom“. Ono je imalo za posledicu, pored ostalog, preovladavanje arbanaškog življa u Ljumi i drugim šarplaninskim župama (Gora, Opolje), u okolini Prizrena i na Kosovu i Metohiji⁹. U novonastaloj situaciji neka arbanaška plemna, kao na primer Miriditi, primila su islam i time svoj položaj potpuno učvrstila i osetila se kao

6 J. Cvijić, *Balkansko Poluostrvo I*, 183.

7 J. Cvijić, *ibid*, 182; A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, N. Sad 1929 g., str. 288—289.

8 J. Cvijić, *Metanastazička kretanja*, 16—17.

9 J. Cvijić, *Met. kretanja*, 17.

gospodari, iako na novom zemljištu, prema srpskom i katoličkom životu.

Brojnije kretanje arbanaških plemena, naročito Malisora, kao i Miridita, prema srpskim zemljama uslovljeno je njihovim nestabilnim ekonomskim položajem. Čak ni najbolje žetve nisu im podmirivale potrebe, zbog toga je kod njih postojala stalna tendencija kretanja ka Kosovu i Metohiji. „Nerodne godine”, kako kaže Cvijić, to su samo pojačavale¹⁰.

Može se reći da arbanaška plemena već od XVIII veka predstavljaju važan faktor na ovom području i kao etnikum i kao jezički individuum. Stari etnički sloj ovog područja izbrazdan je mlazevima spomenutih migracija čija su žarišta zagranična arbanaška ili srpsko-arbanaška naselja. Ta plemena, posle dolaska na Kosovo i Metohiju, islamizirana su i time je izvršena njihova unifikacija. Posledica toga je i jezička unifikacija. Ona se javljaju kao jezička celina i sudaraju sa starim jezičkim slojem, koji je do tada već bio evoluirao davši delimično današnji kosovsko-resavski govorni tip, a delimično južnomoravski govorni tip.

Sem fonetskih i morfoloških osobina koje karakterišu ovu zonu javlja se kao jedno od najvažnijih i pitanje akcenatske sisteme i akcentuacije u širem smislu. Doduše, dosadašnja ispitivanja kosovske zone vrlo su uska, te nemamo ni potpunu ni pouzdanu sliku njenu, a naročito ne u pogledu akcenta. Od dosadašnjih ispitivača treba spomenuti G. Elezovića, koji je u Rečniku kosovsko-metohiskog dijalekta dao samo građu kako se to u rečnicima ranije činilo (v. SDZB IV i SDZb VI). Kada se ovom doda Elezovićev „Izveštaj sa dijalektološkog putovanja od Vučitrna do Peći (SDZb II, 464-473) time se i završava lista ranijih jezičkih ispitivača ove zone.

III

Poznato je da je praserpsko-hrvatska akcenatska sistema (štokavsko-čakavska) pretrpela znatne promene na štokavskom području dok je na čakavskom, u osnovi, sačuvala svoju staru fizionomiju od tri tipa akcenata (∖, ∘, ~), mada ima i čakavskih govora sa dva tipa akcenata¹¹. Kao posledica tih promena, kako se iznosi, javlja se dvoakcentna sistema u progresivnim štokavskim govorima, zato što je stara akutska vrednost izjednačena sa starim dugim silaznim akcen-

10 J. Cvijić, Met. kretanja, 17.

11 A. Belić, Glas 78, 136; M. Hraste, Zbornik za filologiju i lingvistiku M S, knj. I, 1959, str. 88.

tom $[\backslash, \cap + (\sim \geq \cap) = \backslash, \cap]$. Transformacija jedne vrednosti u drugu, naime prelazak \sim u \cap nije se mogao izvršiti bez adekvatne identičnosti tih elemenata u tonskom pogledu propraćene ekspiratornim impulsom. Ovo upućuje na pretpostavku da razvoj dvoakcentne sisteme na području štokavskih govora predstavlja prvi stepen transformisanja prarsrpsko-hrvatske akcenatske sisteme čiji uzroci ipak dosad nisu dovoljno analizirani. Samo za čakavsko područje A. Belić je istakao: „Čakavski akut izgovara se kao pravi akut kada je u rečenici i kada je na njemu *сила govora*, kada se *doista ističe*; kada se u rečenici taj akcenat *ne ističe*, on postaje neka vrsta *ravnog akcenta* (podvukao A. Belić), a kada je taj akcenat na kraju rečenice (podv. D. Barjaktarević), ili u *krajnjem slogu* (podv. A. Belić) višesložnih reči ili je u jednosložnim rečima, on prelazi u \cap ne gubeći se nikad „¹². M. Hraste tretirajući pitanje prelaza \sim u \cap kaže da se to dogodilo „ne samo na apsolutnom kraju rečenice, nego i u jednosložnim i višesložnim rečima, kad se nalazio na krajnjem slogu, prešao u dugosilazni (\cap), osim u enklizi” (op. cit. 91), što u stvari, predstavlja isticanje Belićeve postavke.

Ako se pođe od Belićeva mišljenja za čakavsku teritoriju, može se reći da je funkcionalna strana akuta i staroga dugog silaznog akcenta, na štokavskom području, poslužila kao osnova u izjednačavanju intonacione razlike ovih dveju vrednosti (\sim i \cap). Taj moment mogao bi se smatrati dovoljnim da povuče za sobom i ujednačavanje ekspiratorne strane oba ova elementa. Ovom se može dodati da je proces ujednačavanja akuta i dugog silaznog akcenta vršen, verovatno, uporedo sa definitivnim razmeštajem nosilaca štokavskog i čakavskog dijalekta na Balkanskom poluostrvu. U kasnijim vekovima kod nosilaca ovih dijalekata ovo pitanje se ne javlja nediferencirano. To besumnje ukazuje na daleku starinu štokavske dvoakcentne fizionomije.

Dvoakcentna sistema štokavskih govora evoluirala je davši savremenu akcentuaciju od četiri tipa akcenata ($\backslash, \cap, \lambda, /$). Evolucija starije akcentuacije zahvatila je, po mome mišljenju, sve štokavske govore, ali uslovi za dovršenje toga procesa bili su nejednaki. Periferni delovi jezičkog područja, na istoku i zapadu, bili su stagnirani u tom procesu. Javlja se dva momenta koji karakterišu dve grupe govora. Naime, govori na istoku primili su niz elemenata zajedničkih sa drugim balkanskim jezicima¹³, pa su uporedo sa tim izgubili osećanje kvantiteta, a kao posledica toga, kao i mnogih drugih momenata-

12 A. Belić, O rečeničkom akcentu u štokavskom govoru, JF XIV, 153, t. b. 153, t. b.

13 A. Belić, Dijalekti, 293 i dalje.

gospodari, iako na novom zemljištu, prema srpskom i katoličkom življu.

Brojnije kretanje arbanaških plemena, naročito Malisora, kao i Miridita, prema srpskim zemljama uslovljeno je njihovim nestabilnim ekonomskim položajem. Čak ni najbolje žetve nisu im podmirivale potrebe, zbog toga je kod njih postojala stalna tendencija kretanja ka Kosovu i Metohiji. „Nerodne godine“, kako kaže Cvijić, to su samo pojačavale¹⁰.

Može se reći da arbanaška plemena već od XVIII veka predstavljaju važan faktor na ovom području i kao etnikum i kao jezički individuum. Stari etnički sloj ovog područja izbrazdan je mlazevima spomenutih migracija čija su žarišta zagranična arbanaška ili srpsko-arbanaška naselja. Ta plemena, posle dolaska na Kosovo i Metohiju, islamizirana su i time je izvršena njihova unifikacija. Posledica toga je i jezička unifikacija. Ona se javljaju kao jezička celina i sudaraju sa starim jezičkim slojem, koji je do tada već bio evoluirao davši delimično današnji kosovsko-resavski govorni tip, a delimično južnomoravski govorni tip.

Sem fonetskih i morfoloških osobina koje karakterišu ovu zonu javlja se kao jedno od najvažnijih i pitanje akcenatske sisteme i akcentuacije u širem smislu. Doduše, dosadašnja ispitivanja kosovske zone vrlo su uska, te nemamo ni potpunu ni pouzdanu sliku njenu, a naročito ne u pogledu akcenta. Od dosadašnjih ispitivača treba spomenuti G. Elezovića, koji je u Rečniku kosovsko-metohiskog dijalekta dao samo građu kako se to u rečnicima ranije činilo (v. SDZB IV i SDZb VI). Kada se ovom doda Elezovićev „Izveštaj sa dijalektološkog putovanja od Vučitrna do Peći (SDZb II, 464-473) time se i završava lista ranijih jezičkih ispitivača ove zone.

III

Poznato je da je praserpsko-hrvatska akcenatska sistema (štokavsko-čakavska) pretrpela znatne promene na štokavskom području dok je na čakavskom, u osnovi, sačuvala svoju staru fizionomiju od tri tipa akcenata (∖, ∘, ~), mada ima i čakavskih govora sa dva tipa akcenata¹¹. Kao posledica tih promena, kako se iznosi, javlja se dvoakcentna sistema u progresivnim štokavskim govorima, zato što je stara akutska vrednost izjednačena sa starim dugim silaznim akcen-

¹⁰ J. Cvijić, *Met. kretanja*, 17.

¹¹ A. Belić, *Glas* 78, 136; M. Hraste, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* M S, knj. I, 1959, str. 88.

tom $[\backslash, \cap + (\sim \geq \cap) = \backslash, \cap]$. Transformacija jedne vrednosti u drugu, naime prelazak \sim u \cap nije se mogao izvršiti bez adekvatne identičnosti tih elemenata u tonskom pogledu propraćene ekspiratornim impulsom. Ovo upućuje na pretpostavku da razvoj dvoakcentne sisteme na području štokavskih govora predstavlja prvi stepen transformisanja prarspsko-hrvatske akcenatske sisteme čiji uzroci ipak dosad nisu dovoljno analizirani. Samo za čakavsko područje A. Belić je istakao: „Čakavski akut izgovara se kao pravi akut kada je u rečenici i kada je na njemu *сила govora*, kada se *doista ističe*; kada se u rečenici taj akcent *ne ističe*, on postaje neka vrsta *ravnog akcenta* (*podvukao* A. Belić), *a kada je taj akcent na kraju rečenice* (podv. D. Barjaktarević), ili u *krajnjem slogu* (podv. A. Belić) višesložnih reči ili je u jednosložnim rečima, on prelazi u \cap ne gubeći se nikad „¹². M. Hraste tretirajući pitanje prelaza \sim u \cap kaže da se to dogodilo „ne samo na apsolutnom kraju rečenice, nego i u jednosložnim i višesložnim rečima, kad se nalazio na krajnjem slogu, prešao u dugosilazni (\cap), osim u enklizi” (op. cit. 91), što u stvari, predstavlja isticanje Belićeve postavke.

Ako se pođe od Belićeva mišljenja za čakavsku teritoriju, može se reći da je funkcionalna strana akuta i staroga dugog silaznog akcenta, na štokavskom području, poslužila kao osnova u izjednačavanju intonacione razlike ovih dveju vrednosti (\sim i \cap). Taj moment mogao bi se smatrati dovoljnim da povuče za sobom i ujednačavanje ekspiratorne strane oba ova elementa. Ovom se može dodati da je proces ujednačavanja akuta i dugog silaznog akcenta vršen, verovatno, uporedo sa definitivnim razmeštajem nosilaca štokavskog i čakavskog dijalekta na Balkanskom poluostrvu. U kasnijim vekovima kod nosilaca ovih dijalekata ovo pitanje se ne javlja nediferencirano. To besumnje ukazuje na daleku starinu štokavske dvoakcentne fizionomije.

Dvoakcentna sistema štokavskih govora evoluirala je davši savremenu akcentuaciju od četiri tipa akcenata ($\backslash, \cap, \lambda, /$). Evolucija starije akcentuacije zahvatila je, po mome mišljenju, sve štokavske govore, ali uslovi za dovršenje toga procesa bili su nejednaki. Periferni delovi jezičkog područja, na istoku i zapadu, bili su stagnirani u tom procesu. Javljaju se dva momenta koji karakterišu dve grupe govora. Naime, govori na istoku primili su niz elemenata zajedničkih sa drugim balkanskim jezicima¹³, pa su uporedo sa tim izgubili osećanje kvantiteta, a kao posledica toga, kao i mnogih drugih momenata-

¹² A. Belić, O rečeničkom akcentu u štokavskom govoru, JF XIV, 153, t. b. 153, t. b.

¹³ A. Belić, Dijalekti, 293 i dalje.

ta, javio se poseban akcenatski sistem, jednoakcentni, sa ekspiratornom vrednošću vezanom za određen slog koji može „da raste ili da opada” u zavisnosti od „rečničkog akcenta uopšte i od mnogih subjektivnih osobina u govoru pojedinaca”¹⁴. Konstataciju A. Belića, ukoliko se tiče akcenta arhaičnih štokavskih govora, dopunjavaju svojim zapažanjima prof. M. Pavlović¹⁵ i prof. M. Stevanović¹⁶ što je potrebno istaći radi jasnosti ovog pitanja uopšte.

Zapadna periferna zona, naročito granični krajevi s Arbanijom, isto tako našla se pod stranim uticajem, te je proces pomeranja starih akcenata ili usporen ili je pod tim uticajem izvršeno vraćanje na staro stanje.

Kosovska govorna zona, kao i sve druge s dvoakcentnom sistemom (\ , ∩) nije mogla biti mimoidena opštim procesom pomeranja starih akcenata, ali ni u njoj taj proces nije mogao preživeti mirnu evoluciju. Dolazak Turaka prouzrokovao je ne samo pomeranje stanovništva širih razmera nego i poremećaj odnosa među etničkim grupama, a uporedo sa tim išli su i odnosi među jezicima. Promena političkih i društvenih prilika uslovlila je da ovo područje postane bilingvističko i ono se u tom svetlu mora i tretirati. Da bi slika ovog pitanja bila jasnija, treba dodati da su se na ovom području našli izmešani ne samo Srbi, Arbanasi i Turci nego i Čerkezi, Jermeni i Cigani.

Sve te etničke grupe međusobno su uticale jedna na drugu, ali je za nekoliko vekova turski uticaj bio dominantan naročito u leksici.

Materijal će pokazati kako su se izmešale akcenatske osobine prvenstveno srpskog i arbanaškog jezika, ali prethodno treba pravilno postaviti pitanje samog procesa pomeranja starih akcenata u ovoj zoni.

Uobičajeno je u našoj jezičkoj nauci da se ponavljaju neke postavke, iako to ne bi moralo da bude, kao što je slučaj sa starijom akcentuacijom progresivnih štokavskih govora. Naime, A. Belić u nekoliko svojih rasprava podvukao je diferencijaciju govornih tipova na području štokavskog dijalekta polazeći od akcenta, sem drugih momenata, i istakao starije govore, sa dva tipa akcenata („zetsko-sjenički” i „kosovsko-rešavski govori”) i mladi sa četiri tipa akcenata („šumadisko-sremski” i „hercegovački”)¹⁷. Bez obzira na opravdanost upotrebe ovih termina ističem da dosad nije bilo nikakvih pokušaja

14 A. Belić, *Dijalekti*, 271.

15 M. Pavlović, *Sretečka Župa*, SDZb VIII, 244-249.

16 M. Stevanović, *Đakovački govor*, SDZb XI, 88-89.

17 A. Belić, *Glas SKA LXXVIII*, *Rocznik slawistyczny* III, 82-103, *Istorijski glas srpskohrvatskog jezika*, *Fonetika*, 13.

da se bar približno odredi da li su te zone („zetsko-sjениčka“ i „kosovsko-resavska“) išle uporedo sa drugim zonama progresivnih štokavskih govora ili je bilo kakvih momenta koji su mogli izazvati neku stagnaciju u pogledu akcenta. Čini mi se da je došlo vreme da se i u tom pravcu krene napred, jer ako su ove zone članovi progresivne štokavske grupe, a one to po fonetskim i morfološkim osobinama jesu, onda je veoma čudno kako su one mogle zadržati „akcent-sku arhaičnost“ dok su drugi progresivni štokavski govori otišli napred!

Polazeći od inovacija fonetskog tipa izvršenih u ovim zonama od druge polovine XIII do kraja XIV veka, a koje su zajedničke sa drugim progresivnim štokavskim govorima, može se pretpostaviti da je stepen akcenatske progresivnosti u svim novoštokavskim govorima bio isti do XV veka kada je nastalo kretanje masa što je bilo sudbonosno za dalji život akcenta u gornjim zonama, a napose u kosovskoj koja ima poseban značaj, kao migraciona, kako za sebe tako i za sve one krajeve u kojima su se našli nosioci njena govora. U vezi sa tim potrebno je istaći nekoliko značajnih migracionih momenata:

1. jedna grana kosovsko-metohijske migracione struje, koja je išla Labom, naselila je Kopaoničku Župu, Levač, Temnić, Resavu i doprla čak do zaječarske kotline;

2. grana kosovsko-metohijske migracione struje koja je išla preko Kopaonika, Prepolca, Merdara i Lisice, zahvatajući gnjilansku oblast, rasturila se uz pritoke J. Morave (Toplicu, Jablanicu, Pustu reku), otišla uz Moravu, „između Leskovca i Bujanovca“; jednim delom prešla J. Moravu i zahvatila „okolinu Niša i Zaplanja“;

3. grana koja je išla preko Rogozne spustila se na Ibar, zajedno sa njim otišla ka severu i rasturila se po Šumadiji, dohvativši čak do valjevskog i podrinskog kraja¹⁸.

Kao posledica gornjih kretanja javili su se ovi momenti:

1. u oblasti Lepenice naseljeno je s Kosova i Metohije 474 doma¹⁹;

2. u Gruži ima više od 40% priseljenika s Kosova i Metohije²⁰;

3. Smederevsko podunavlje i Jasenica isto tako ima 40% priseljenika s Kosova i Metohije²¹;

18 J. Cvijić Met. kretanja.

19 T. Radivojević Lepenica, SEZb VII.

20 M. Dragić, Gruža, SEZb XXI.

21 B. Drobnjaković, Smederevsko podunavlje i Jasenica, SEZb XXXIV.

4. takovski kraj ima 189 domova koji vode poreklo s Kosova i Metohije²²;

5. kosmajski kraj ima 570 domova poreklom s Kosova i Metohije²³;

6. Šumadijska Kolubara ima 617 domova poreklom s Kosova i Metohije²⁴.

Ovi momenti sasvim jasno pokazuju smanjivanje jačine stepena započetog procesa pomeranja akcenatskog što je išlo uporedo sa smanjivanjem srpskog stanovništva kao nosioca gornje pojave i jače potpadanje pod uticaj arbanaškog jezika onih koji su ostali u ovoj zoni.

IV

Proces useljavanja nosilaca arbanaškog jezika na srpsku teritoriju započet u XV veku u toku XVI i XVII veka prerastao je u masovnije i gotovo organizovano naseljavanje kosovsko-metohijske zone. Ovaj period, od dva veka, može se smatrati fazom najintenzivnijeg mešanja jezičkih osobina srpskog i arbanaškog jezika na ovom području čije su posledice u srpskom jeziku: gubljenje osećanja razlike između glagola kretanja i mirovanja; upotreba akuzativa u službi lokativa jednine kod imenica; reduplikacija ličnih zamenica; mešanje leksike i stvaranje jezičke simbioze itd. što je omogućilo remećenje akcenatskog stanja i stvaranje nečeg specifičnog.

Iz materijala koji nam pruža kosovska govorna zona može se utvrditi stepen uticaja arbanaškog jezika na srpski akcenat. Taj uticaj kreće se u dva pravca:

1° široka transformacija srpskih akcenata pod uticajem arbanaških dužina i

2° zaustavljanje procesa pomeranja starih akcenata i vraćanje na staro stanje što ostavlja utisak neizvršenog procesa.

Oba ova momenta imaju veliki značaj jer se iz te perspektive mogu sagledati neke druge pojave koje dosad nisu uzimane u obzir. To će, nadam se, pomoći boljem osvetljavanju ove dvojezičke teritorije.

Kao rezultat prvog stepena uticaja arbanaškog akcenta na srpski akcenat treba uzeti transformaciju srpskih akcenata. Taj proces započet je prvim masovnijim dodirima ovih dveju etničkih grupa (Srba i Arbanasa).

22 M. Filipović, Takovo, SEZb LXXV.

23 B. Drobnjaković, Kosmaj, SEZb XLVI.

24 P. Z. Petrović, Šumadijska Kolubara, SEZb LIX.

Srpski i arbanaški jezik akcenatski se bitno razlikuju. Naime, arbanaški, kako ističe dr Pekmezi, razlikuje po kvantitetu tri nejednake vokalske vrednosti: kratki vokal (Kürze, obeležen ovim znakom \) kao nosilac akcenta i dve dužine: vokal sa poludužinom (Mittellänge, obeležen ovim znakom /) i dug vokal (Länge, obeležen ovim znakom —) kao nosioci akcenta. Ove dužine ne odgovaraju srpskim dugim akcentima, nego se mešaju. Naime, nekada srednjoj dužini (Mittellänge) odgovara dugouzlazni (/) akcenat, a nekada dugosilazni (\). U nekim, pak, slučajevima arbanaškom dugom slogu (Länge) odgovara dug slog pod / ili \ akcentom, a može biti i duži od sloga pod \ akcentom u srpskom jeziku. Za nas je bitno to da se dva tipa arbanaških dužina, odnosno dugih akcentovanih slogova, svojim uticajem na muzičku stranu srpskih akcenata ne razlikuju na području kosovske govorne zone, već se, u osnovi, javlja samo jedna dužina koja u najvećoj meri odgovara \ akcentu. Doduše, ovaj akcenat sadrži dva elementa što je konstatovao i prof. M. Stevanović (v. Đakovački govor, SDZB XI 89), a to sam i ja konstatovao kod šiptarskih porodica na Pešteri, ali se ne može ničim bolje obeležiti nego \ akcentom. Dr Pekmezi ističe: „Akzent und Quantität sind miteinander verknüpft. Längen kommen nur unter dem Akzente vor Daher drücken dieselben Zeichen beides aus: \ die betonte kürze, / die betonte Mittellänge und — die betonte Länge” (v. dr. Pekmezi, Gramatik der albanischen Sprache, Wien 1908).

U periodu intenzivnijeg mešanja srpskog i arbanaškog življa, na području ove zone (XVI—XVII v.) nastalo je pomeranje osećanja akcenatske vrednosti u imenima lica. Naime, nosioci srpskog jezika usvojili su arbanaški izgovor imena tipa: *Žūja*, *Zē ka*, *Sūlj Dēma*, *Jākup*, *Kēća*, *Māmut*, *Nāzif*, *Rāmiz*, *Rāčak*, *Rāšid*, *Rēfa*, *Rīza*, *Sābit*, *Sējfa*, *Cūfa*, *Džāfer*, *Šēma Šālja*²⁵ i sl. Uporedo sa usvojenim izgovorom ovog tipa imena lica išle su i reči tipa: *krēna*, *přōni*, *vōgēl*, *flāma* itd.

Arbanaške reči, ovog tipa, svojom dužinom na prvom slogu uticale su na kvantitet dugouzlaznog akcenta (/) dobijenog u procesu pomeranja starih akcenata \ i \ . Prijem stranih reči sa dužinom nešto većom od dužine dugouzlaznog akcenta poljuljao je njegovu tonsku stranu pomerivši ga ka dugosilaznom akcentu. Ovo je posledica nestabilnog osećanja kvantiteta ovih dvaju akcenata, a upućuje na zaključak da je dugouzlazni akcenat bio novijeg porekla, dakle, bez čvrste osnove. Smatram da je u početnoj fazi ovog procesa posto-

²⁵ Primeri su uzeti iz Elezovićevog Rečnika, a ja sam ih proverio na terenu.

jala naporedna upotreba ovih dvaju srpskih akcenata, kod imena spomenutog tipa, dok nije potpuno preovladala upotreba dugosilaznog akcenta. Tako su imena lica tipa:

Véta, Grúja, Dáka, Đórđe, Jégda, Pétra, Rísta, Rósa, Rúža, Sáva i sl. Pod uticajem izgovora arbanaških imena: *Zēka, Dēma, Nāzif, Rā-gip, Sūlja, Džāfer* i sl. — dobila dugosilazni (◌) akcentat: *Véta, Grú-ja, Dáka, Péra Rísta, Rúža* itd. Ovo je bila polazna tačka za širenje ove pojave i postala je opštom zahvativši sve dvosložne imenice ž. roda sa starim kratkim akcentom na kraju, a prethodila mu je dužina.

brána, búna, búrma, zvězda, kúma, ljúbav, mēzgra, ôvca, gláva, glávnja, dûga, rêka, rúka, slûga, stēna, tûga, prôba, rêsa, slâna, snâša, srēda, strēpnja, strēla, sūmnja, trâva, trûba itd.

Tako su se imenice tipa *gláva, rúka* izjednačile sa imenicama tipa *klétva, cúrka*.

Duljenje dugouzlaznog (/) akcenta u dugosilazni (◌) u ovom položaju sreće se i izvan kosovske govorne zone, ali to je vrlo usko s obzirom na stanje koje postoji ovde. Može se s pravom pretpostaviti da je ova osobina postala opštom najpre na Kosovu pa je migracijama odatle mogla biti prenesena i drugde.

Pod uticaj ovih imenica, koje se već javljaju kao široka akcenatska kategorija, potpale su imenice m. i sr. roda tipa *vénac, drénak, vréslo* te je i kod njih izvršna transformacija / akcenata u ◌:

vénac, drénak, krívac, móljac, nâzeb, ôvas, pônoć, prêsek, prês-nac, pričes(t), rásad, râstur, rêpak, slêpac; vréslo, dête, ždrêlo, zvônce, jáje, pêrce, pîsmo, rûno i sl.

Elezović u svom Izveštaju²⁶ konstatuje ovu pojavu u okolini Vučitrna, ali je ne objašnjava, mada mu je neobična: „Neće biti slučajno što sam zabeležio u nekoliko primera dužinu i onde gde joj nje mesto: *rabôtu, stôku, pred Bôga, dêcu, brâte, rabôtaš*”.

Iako Elezovićeva konstatacija ne daje, u stvari, ništa, može poslužiti kao detalj zabeležen pre pedeset godina (1911) na koji se niko nije ni osvrnuo. Ako se, pak, ovo posmatra iz perspektive vekovnog zajedničkog života Srba i Arbanasa (Šiptara) u ovoj zoni, ona objašnjava široku mogućnost preplitanja dvojezičkih osobina. Polazeći od građe koju je dao Elezović, iako sumarne, može se zaključiti da je ta osobina bila široka još onda (1911). Ipak ta sumarnost ne smeta nam za utvrđivanje pravog stanja, u toliko pre što nam i materijal jedne još neobjavljene studije potvrđuje uticaj arbanaškog jezika na srpski akcentat. Naime, prof. M. Pavlović u svom rukopisu

²⁶ G. Elezović Izveštaj o dijalekatskom putovanju od Vučitrna do Peći. SDZb II.

„Govor Janjeva” (poglavlje o akcentu i kvantitetu) iznosi: „Na održavanje dugih slogova i osećanje za slogovne dužine imala je uticaja komponenta doseljavanja sa albanske granice i asimilovanih Arbanasa čiji je cirkumfleks vrlo izrazit”²⁷. Moje konstatacije potpuno se poklapaju sa stanjem koje je prof. Pavlović utvrdio u Janjevu čime se ovaj problem i sa geografskog gledišta upotpunjava. Radi dopune iznosim još jedan moment koji dr Pavlović naglašava. Naime u Janjevu je vremenom vršeno pokatoličavanje Arbanasa. Posledica toga bila je gubljenje arbanškog jezika, ali je time njegov uticaj mogao biti neposredniji na naš jezik naročito kod prva dva naraštaja posle primanja katoličke veroispovesti.

Prema širokoj i snažnoj transformaciji / akcenta u \circ u imenica spomenutih tipova kao i prema arbanaškom izgovoru srpskih trosložnih reči i uticaju arbanaških reči tipa drejtòr-drejtòri, baròt-baròti, mbesòlle i sl. nastala je promena / akcenta u \circ akcentat u trosložnim rečima kod imenica tipa *odīva*, *amānet*, *posēlo* (*odīvā*, *amānēt*, *posēlò*): *odīva*, *tetīva*, *statīva*; *bratānac*, *bratānca*, *Dečānac*, *Dīgānčić*, *ječmīčak*, *Pečānac*, *suvāarak*, *Skopljānac*, *čtvrtak*; *burēnce*, *veljāce*, *gurēnce*, *imīlce* i sl.

Za njima su pošle i reči drugih kategorija sa sličnom akcenatskom vrednošću kao: *zazīmit*, *ufājdit* itd. To se dogodilo i sa četvorosložnim imenicama tipa Srbijānac, kao i sa onim sa \ akcentom tipa Belòpoljac: *Belopòljac*, *Malisòrac*, *Crnogòrac*, što potpuno odgovara arbanaškom dugom pretposlednjem slogu.

Ovaj pojav upućuje na postojanje procesa pomeranja staroga kratkog akcenta, ali ga je useljavanje nosilaca arbanaškog jezika pomerilo u čemu se vidi mešanje jedne evolutivne pojave sa mikroslogotskim elementom.

Transformacija ovog tipa bila je toliko jaka da je u potpunosti izbrisala osećanje intonacione razlike između dva duga štokavska akcenta, te se zbog toga svuda mesto / javio \circ akcentat. Prema tome, u današnjem \circ akcentu, na području kosovske govorne zone, ne treba gledati samo stari \circ akcentat već oba novoštokavska duga akcenta, gde je / pod specifičnim uslovima dao \circ akcentat.

U daljem izlaganju pokaže se momenti prelaženja novoštokavskih kratkih (\, \) akcentata u \circ , ali ne evolutivnim putem već opet pod stranim uticajem.

Uticaj arbanaškog izgovora reči tipa *marhāmē*, *çergāri*, *çobāni* i sl. zahvatio je imenice sa starim akcentom na srednjem slogu tipa

²⁷ Zahvaljujući ljubaznosti prof. Pavlovića dobio sam rukopis i koristio gornje njegove konstatacije.

kòpriva te je uopšteno: *gorùžda*, *devêtkà*, *desêtkà* pa često i *marâma* i *ljivâda*. Kod šiptarskog živilja, u zoni o kojoj govorim, a tako i u novopazarsko-sjeničkoj zoni, arbanaškom izgovoru podvrgnute su ne samo imenice spomenutog tipa, nego i imenice tipa *visîna*, *dubi-na*, *šîrîna* itd. te glase: *visîna*, *dubi-na šîrîna*.

Ima još momenata koji proširuju okvire uticaja arbanaškog jezika na srpski akcenat u kosovskoj govornoj zoni. Kao prvi od njih istaći ću osobine pridevskih reči tipa *visòk*, *dubòk*, *rdâv*, *stùden* (*visòk*, *dubòk*, *rdâv*, *stùden*) koji u određenoj formi uvek imaju \circ akcenat na kraju osnove:

visòki-a-o, *dubòki-a-o*, *pogâni-a-o*, *rdâvi-a-o* *studêni-a-o* i sl. Što se u potpunosti slaže sa stanjem u arbanaškom jeziku bilo kod dvo-složnih i imenica sa krajnjim kratkim vokalom koji se u gen. i dat. dulji: *arâp-arâpi*, *agrêp-agrêpi*, *bajrâk-bajrâki*, *çakmâk-çakmâki*, *kapâk-kapâku*, *merzîm-merzîmi*, bilo kod pridevskih reči sa određenom oznakom: *callòk-callòke*, *pojmak-pojmâke* itd.

Ova pojava ima šire razmere te se sreće kod prideva raznih tipova i u obe forme:

debêli-a-o, *dugâčki-a-o*, *žilâvi-a-o*, *Jakòvov*, *krnjâvi-a-o*, *kumòvski-a-o*, *kumpânjski-a-o*, *kupòvan-a-o*, *kućêvan*, *pogâni-a-o*, *potâjan*, *prtvòran*, *proklêti-a-o*, *ritâvi-a-o*, *çetvòran* i sl. — gde se zapaža ne samo duljenje kratkih akcenata u \circ nego i pomeranje ka kraju reči čime se dokazuje i pomeranje kratkog akcenta ka kraju reči u toku samog procesa pomeranja starih akcenata sa ultime.

Poseban moment, i jedan od širih, predstavlja upotreba starih akcenata (\backslash , \circ) na ultimi. Materijal dobrim delom potvrđuje da ova zona nije mogla ostati izvan procesa pomeranja starih akcenata u ostalim progresivnim štokavskim govorima, ali on isto tako potvrđuje da ovako široko čuvanje starih akcenata na ultimi ne možemo smatrati isključivo kao arhaičnost štokavske akcentuacije, već se mora uzeti u obzir strani uticaj, tj. uticaj arbanaškog jezika.

U vučitrnskoj okolini Elezović je konstatovao da se stari kratki akcenat brižljivo čuva na krajnjem zatvorenom slogu kao: *svrâtit*, *dòdò*, *obùkò*, *kazivât*, *izbît*, *povès*, *molit*, *danàs* i sl. i nije dao nikakvo objašnjenje (v. Izveštaj o dijalek. putovanju, SDZb II). Prof. Pavlović, u spomenutom rukopisu, konstatuje da je čuvanje \backslash akcenta na kraju zabeležio kod porodica doseljenih iz okoline Skadra i od Đakovice u čemu se, bez sumnje, ogleda arbanaški uticaj. Ova konstatacija potkrepljuje se i velikim brojem turskih reči kao i arbanaških sa kratkim krajnjim slogom od kojih iznosim po nekoliko radi ilustracije:

a. turske reči: *jasàk*, *jedèk*, *jaramâz*, *kamiš kačàk*, *karadòz* (*kara-gòz*), *olmâz*, *đumrùk* (*gümrùk*), *paçarîz*, *sakât* (od arap, *sakkat*), *sak-*

lèt (arap. siklet), *sadržèm* (arap. sadr + adazem), *sedèf* (arap. sedef), *sersèm* (pers. ser + osme), *sojsùz*, *taràf* (arap. taraf) (*čakar*, *čolak*, *dželèp* (arap. geleb) itd. Uz ovakve reči došla su i imena lica sa kratkim akcentom na krajnjem slogu: *Adèm*, *Idrìz*, *Jašàr*, *Kambèr*, *Sait*, *Sefèr*²⁸ itd.

b. Iz arbanaškog jezika: *derkùc*, *drejtòr*, *dhjetòr*, *idhnàk*, *mèr-zim*, *nxitim*, *pajmàk*, *përftim* ili: *abuzòj*, *cenòj* itd. (v. Fjalor i gjuhës shqipe, Instituti i Shkencave, Seksioni i gjuhës e i letërsisë, Tirana 1954) ili: *përftim*, *laràsh*, *dasik*, *qetim*, *luftim*, *gëzòj*, *lakòj*, *përkul*, *rrëfëj*, *nderòj* itd. (v. Srpsko-albanski rečnik, Naučni institut, Tirana 1947 g.).

Imena lica s naglašenim krajnjim slogom ne mogu se ni ovde prenebreći jer igraju značajnu ulogu kao i ona sa dužinom u transformisanju / akcenta u \circ *Zagòr*, *Zaìm*, *Ibiš*, *Ilàz*, *Kasùm*, *Nezìr*, *Redžep*, *Tafil*, *Ferid Sherif* itd.

Ova dva momenta bila su sasvim dovoljna da se poremeti započeti normalni evolutivni tok četvoroakcentne sisteme na ovom području i stvori osećanje stabilnosti kratkog akcenta na krajnjem slogu. Kao rezultat dugovremenog stvaranja u ovom pravcu javlja se danas ovakva situacija: *golobràd*, *golorùk*, *golokràk*, *dosàg*, *živòt*, *obràz*, *potòk*, *okàt*, *rogàt* i sl.

Upotreba staroga kratkog akcenta na kraju kraćeg oblika infinitiva čini vrlo široku pojavu:

brānīt, *brīždēt* *būsāt se*, *vābīt*, *vṛnūt* *gālīt* *grādīt* *gūljīt*, *dvōnēt*, *dovīlēt* *dopàs*, *docnīt*, *držāt*, *dūžīt*, *zaglédāt*, *zagubīt*, *zagrādīt*, *zadēvāt*, *zadebljāt*, *zadivljāt*, *zamānūt*, *zasvīrēt*, *izgorēt*, *izljūbīt*, *izès*, *iskočit*, *obūt*, *pomodrēt* i sl. (po Rečniku Elezovićevu, a provereno).

Ovaj moment, u stvari, čini dopunu prethodnoj pojavi, što indirektno potvrđuje stanje u nekim drugim govovima. Naime, ako se sa ovdašnjim stanjem uporedi novopazarsko-sjениčka i ibarsko-kopaonička govorna zona gde se upotrebljava kraći oblik infinitiva, zapaža se da je u ovim zonama stari kratki akcent pomeran s krajnjeg sloga kraćeg oblika infinitiva: *grādīt*, *rādīt*, *čúvat*, *skúpljat*, *òbut*, *òdves* itd. Ovakvo stanje u kosovskoj govornoj zoni ne može se drukčije smatrati nego kao posledica prenošenja akcenta na ultimom pod uticajem arbanaškog jezika bilo da se to dogodilo u toku samog procesa pomeranja starih akcenata bilo neposredno posle tog procesa. Smatram da nije bilo teško uopštavanje ovog pojava pošto je već u svesti nosilaca govora ove zone postojalo živo osećanje akcenatske kratkoće na krajnjem slogu. Talas arbanaškog uticaja, ove prirode,

bio je toliko snažan da je novostvorenu situaciju u srpskom jeziku; u procesu pomeranja starih akcenata, uputio k starom stanju ili bolje rečeno izvršio regeneraciju starog stanja u srpskom jeziku.

V

Problem o kojem sam raspravljao posmatran u preseku daje ovakvu sliku:

1. Istorijski uslovi stvorili su šire mogućnosti za dodir nosilaca srpskog i arbanaškog jezika na području kosovske govorne zone.

2. Posledice mešanja dveju jezičkih individualnosti vidno se zapažaju u leksici, fonetici, morfologiji, sintaksi, a napose u akcentu čemu je ovaj rad i posvećen.

3. Nametanje dužina i kratkoće, i vezivanje za određen slog, što karakteriše arbanaški jezik, prouzrokovalo je specifične akcentatske pojave u ovoj zoni:

a. transformisanje / u \circ akcenat u svim položajima (*Mita*, *četr̂tak*, *gur̂nce*, *Malisôrac*, *Skopljânac* i sl.);

b. duljenje kratkih akcenata (\backslash i \aleph) u \circ i pomeranje ka kraju reči, na pretposlednji slog (*visôki-a-o*, *dubôki-a-o*, *krnjâvi-q-o*, *ritâ-vi-a-o*, *četr̂oran* i sl.);

v. čuvanje kratkog silaznog (\aleph) akcenta na krajnjem slogu) *golobr̂ad*, *golokr̂ak*, *živôd* i sl.);

g. skraćivanje dugouzlaznog akcenta (/) u kratkosilazni (\aleph) i pomeranje na krajnji slog kraćeg oblika infinitiva (*br̂nît*, *vâbît*, *dvô-rêt*, *zadāvât*);

d. skraćivanje kratkouzlaznog (\backslash) u kratkosilazni (\aleph) akcenat i vraćanje na krajnji slog infinitiva (*obût*, *izgorêt*, *iskopât*);

Kao posledica izvršenih promena javlja se slika dvoakcentne sisteme sastavljene od \aleph i \circ akcenta na ovom području. U stvari ta sistema predstavlja četveroakcentnu sistem, poznatu i mladim novoštokavskim govorima, ali je zamračena stranim uticajem. Arhaičnost ove sisteme sastoji se u čuvanju starih akcenata novoštokavskih govora na unutrašnjim slogovima i u čuvanju staroga dugog akcenta na krajnjem slogu, dok čuvanje kratkog akcenta (\aleph) na krajnjem slogu predstavlja snažan refleks arbanaškog uticaja, kao što snažan refleks tog uticaja predstavlja i transformisanje akcenata i njihovo pomeranje.